

‘दुर्दम्य’ : एक चरित्रात्मक कादंबरी

डॉ. अशोक कृष्णाजी जोशी

कथाकार म्हणूनच श्री. गंगाधर गाडगीळ यांची प्रसिद्धी आहे. शिवाय ते लघुनिबंधकार, प्रवासवर्णनकार म्हणूनही वाचकांना माहित आहेत. परंतु आपल्या प्रदीर्घ साहित्यिक कारकीर्दीत कादंबरी हा आव्हानात्मक व आकर्षक साहित्यप्रकार त्यांनी क्वचितच जवळ केला. केवळ अपवाद म्हणूनच त्यांनी लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व म्हणून गाजलेल्या लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या जीवनावर ‘दुर्दम्य’ ही ५५० पानांपेक्षाही विस्तारलेली ‘चरित्रात्मक कादंबरी’ लिहिली आहे.

‘दुर्दम्य’ या कादंबरीने मराठी साहित्यात काही प्रश्न उपस्थित केले व थोड्याबहुत चर्चेला चालना दिली. आपल्यापरीने गाडगीळांनी त्यांना उत्तरेही दिली. आपण मात्र सुरुवातीस त्यांचा विचार न करता चरित्रात्मक कादंबरी म्हणजे काय या प्रश्नाकडेच वळू.

चरित्र व कादंबरी या परस्परांपासून वेगळ्या गोष्टी आहेत हे उघडच आहे. परंतु मिश्र वाङ्मयप्रकारही अस्तित्वात आहेत, असू शकतात हेही सर्वांना माहित आहे. वाङ्मयप्रकारांच्या सीमारेषा बऱ्याचदा पाळल्या जात नाहीत, हेही सर्वज्ञात आहे.

चरित्रात्मक कादंबरीच्या संबंधात हेच घडते. प्रत्यक्ष जीवनातील लोकांना माहित असणाऱ्या व्यक्तीला चरित्रनायक बनवून सामान्यतः त्या व्यक्तीच्या ज्ञात नवीन ग्रंथाशी सुसंगती राखून केलेले लिखाण चरित्रात्मक स्वरूपाचे असते. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार कल्पिताशी, प्रतिभावंत लेखकाच्या प्रतिभाशक्तीशी संबंधित आहे. नायकाच्या जीवनातील प्रसंगांची निवड करणे, त्या प्रसंगांची आपल्या दृष्टीने मांडणी करणे, त्यांचा कालानुक्रम आपल्या दृष्टीने मांडणे, शैलीसंबंधी स्वातंत्र्य वापरणे हे सारे कादंबरीचे विशेष आहेत. वास्तवातील किंवा इतिहासातील व्यक्तीला जेव्हा कादंबरीचा नायक बनवले जाते, त्याच्या व्यक्तिवैशिष्ट्यांशी व जीवनचरित्रातील प्रमुख घटनांशी प्रमाणिक राहून जेव्हा कादंबरीलेखन होते, तेव्हा ‘चरित्रात्मक कादंबरी’ घडते.

‘दुर्दम्य’ ही गाडगीळांची कादंबरी ‘चरित्रात्मक कादंबरी’ आहे असे लेखकाने आग्रहाने सांगितले आहे. बऱ्याच वाचकांना व समीक्षकांना मात्र ती कादंबरी न

वाटता चरित्र वाटले व चरित्र म्हणून त्यात असलेल्या उणीवाकडे त्यांनी बोट दाखवले. यात गाडगीळांवर थोडासा अन्याय जरूर झाला आहे, परंतु असे का झाले याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. 'दुर्दम्य' संबंधी झालेल्या चर्चेचा संदर्भ बाजूला सारून जर आपण या पुस्तकाकडे पाहिले तर एक वस्तुनिष्ठ; निष्पक्ष वाचक म्हणून वाटते की, ही कादंबरी नसून चरित्रवजा ग्रंथ आहे. टिळकांविषयी गाडगीळांना असणारी आस्था, त्यांची आत्मीयता, पुस्तकात प्रकट झालेली त्यांची तन्मयता, त्यांतील तपशीलांची मांडणी या सान्यांचा उमटणारा ठसा, 'दुर्दम्य' हे प्रामुख्याने चरित्रविषयक लिखाण आहे, असाच होतो.

मग गाडगीळांसारख्या जागृत समीक्षकाने आपल्या ग्रंथाला 'कादंबरी' असे का म्हटले? या प्रश्नाचा शोध घेताना असे दिसते की, टिळकचरित्राचा गाडगीळांनी घेतलेला शोध व मागोवा मुख्यतः साहित्यिक या भूमिकेतून घेतला आहे. लघुकथाकार म्हणून गाडगीळांना आपल्या कथांच्या नायक नायिकांच्या अंतर्मनाचा शोध घेण्याची ओढच लागलेली दिसते. त्यासाठी त्यांनी विविध परिमाणे, पद्धती यांचा वापर केला आहे. (उदा. फ्रॉईडची मनोविश्लेषणाची पद्धती) टिळकांच्या कणखर, बलदंड प्रकट व्यक्तिमत्त्वाआडचे अप्रकट व्यक्तिमत्त्व काय असावे हा प्रश्न गाडगीळांना सतावत असणारच. परंतु आधुनिक चष्म्याने व आधुनिक पद्धतींचा वापर करून टिळकांच्या अंतर्मनाचा शोध घेणे हे गाडगीळांना शक्य नव्हते, व त्याहूनही मुख्य कारण म्हणजे पसंतही नव्हते. मग त्यांनी आपल्या कल्पनाशक्तीचा पारंपारिक पद्धतीनेच वापर करून हळूवारपणे, सावधपणे टिळकांच्या अंतर्मनाचा शोध घेतला. त्या दृष्टीने त्यांना टिळकांच्या बाह्य व अंतर्जीवनाचे जे दर्शन झाले, ते वाचकांना घडवण्यासाठी त्यांनी टिळकांच्या जीवनातील घटनांची मांडणी केली, टिळकांचा इतरांशी जो संबंध आला. जी मैत्री वा संघर्ष झाला त्याचे दर्शन घडवले. अशा रीतीने 'दुर्दम्य'ची घडण झाली. या अर्थाने 'दुर्दम्य' चरित्रापेक्षा वेगळ्या प्रकारचे लिखाण आहे हे मान्य करायला हवे. गाडगीळ त्याला 'चरित्रात्मक कादंबरी' म्हणतात तेही मान्य करायला हरकत नाही. फक्त 'कादंबरी' या संकल्पनेचा काहीसा विस्तार करणे मात्र त्यासाठी आवश्यक ठरेल.

'दुर्दम्य' लिहिण्यामागे गाडगीळांचे तीन प्रमुख उद्देश होते. १) टिळकचरित्राचे समग्र दर्शन घडवणे. २) टिळक प्रतिगामी नव्हते हे वाचकांना पटविणे. ३) टिळकांनी कधीही व्यक्तिद्वेष केला नाही, एक उमदे व्यक्तिमत्त्व म्हणून टिळक जगले. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, "मुख्यतः बाळ गंगाधर टिळक हा माणूस होता तरी कसा, त्याचे व्यक्तिमत्त्व कसे घडत गेले, जीवनात तो काय

मिळविण्यासाठी धडपडत होता, ती धडपड होती तरी कशी, ती करताना कोणते संघर्ष आणि हर्षखेदाचे प्रसंग निर्माण झाले, भारतीय समाज व टिळक यांच्यांत जे एक विलक्षण नाते निर्माण झाले होते, ते होते तरी कसे याचे जिवंत चित्र निर्माण करणे व टिळकांच्या जीवनातले अनेकविध आकार घडताना दाखवणे हे या कादंबरीचे खरे कार्य होते. हीच कलात्मक निर्मिती करण्याचा मी प्रयत्न केला."

गाडगीळांचा असा कलात्मक प्रयोग म्हणजे 'दुर्दम्य' ही त्यांची चरित्रात्मक कादंबरी. या कादंबरीत निवेदन व नाट्यात्म वाङ्मयशैलींचा वापर केला आहे, तर काव्यात्मशैली मात्र फार कमी प्रमाणात वापरली आहे. निवेदन अगदी सरळपणे केले आहे, तर नाट्यात्म शैलीचा वापर संवादाशी संबंधित भागात प्रभावीपणे केला आहे. टिळकांच्या अन्य व्यक्तींशी झालेल्या संवादांची कल्पना करून त्यांना नाट्यमय रूप दिले आहे. घटनांच्या क्रमांत व आखणीत मात्र त्यांनी नाट्यात्म शैली वापरायचा धोका स्वीकारला नाही. अनेक घटनांची टिळकांच्या आयुष्यात गर्दीच होती. घडल्या त्या क्रमाने त्या घटनांचे सादरीकरण करणे योग्य व सोपे हे जाणून गाडगीळांनी नाट्यमयता आणण्याचा मोह टाळला हे चांगलेच झाले. लघुकथेच्या लहान अवकाशात नाट्यमयता आणणे व तरीही कथेचा तोल सावरणे ही एक गोष्ट, तर साडेपाचशे पानांच्या कादंबरीत घटनाक्रमांची पुनर्मांडणी करून नाट्यमयता आणणे ही एक अवघड गोष्ट आहे, हा गाडगीळांचा निर्णय योग्यच होता. म्हणून संपूर्ण कादंबरीत नाट्यमयतेपेक्षा निवेदन प्रभावी ठरले आहे.

घटना निवेदनाकरीता गाडगीळांनी तृतीयपुरुषी, लेखककेंद्री निवेदनांचा रास्त मार्ग निवडला. लेखक या सर्वज्ञ निवेदनामुळे निवेदन सुलभ व गतिमान झाले. घटनांचा अर्थ समजणे वाचकांना सोपे झाले. मुख्य पात्रांवर प्रकाशझोत टाकीत असतानाच अन्य पात्रांना न्याय देणे या निवेदनपद्धतीने शक्य झाले. या निवेदनपद्धतीच्या फायद्यांबरोबर काही तोटेही स्वीकारावे लागतात. अन्य निवेदनपद्धतीमुळे जसे वाचकांना घटनांशी संबंधित काळ व अवकाशात घेऊन जाणे शक्य होते तसे या पद्धतीमुळे शक्य होत नाही. निवेदनासाठी कोणती भाषा वापरावी व अस्सलपणा आणावा हा पेच सोडवण्यासाठी गाडगीळांनी जो मार्ग काढला तो असा: निवेदनात त्या काळाची भाषा वापरण्याचा आटापिटा न करता, तो काळ व तो अवकाश उभा करण्याची खटपट न करता त्यांनी कादंबरीच्या प्रमुख विषयावरच लक्ष केंद्रित केले. कादंबरीतील प्रमुख विषय प्रकर्षाने वाचकांसमोर मांडून त्यांना विचार प्रवृत्त करायचे, टिळकांचे जीवन त्यांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांची सुखदुःखे, यांची मानसिक आंदोलने त्यांच्यासमोर स्पष्ट करून आखेरीस वाचकांच्या मनावर टिळकांच्या बलदंड व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटावयाचा

'दुर्दम्य' : एक चरित्रात्मक कादंबरी / १०३

प्रयत्न लेखकाने केला आहे. टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे समग्र दर्शन वाचकांना घडवून वाचकांच्या मनात त्यांचा विशिष्ट ठसा उमटवायचे काम गाडगीळांनी समर्थपणे केले आहे.

टिळकचरित्राचे कोणत्याही स्वरूपाचे काल्पनिक चित्रण करणे गाडगीळांनी टाळले आहे. या वास्तव दर्शनाचा अर्थ असा नाही की, गाडगीळांनी कादंबरीची कथावस्तूच घडविली नाही. अत्यंत कौशल्याने त्यांनी घटनांची निवड करून त्यांचा स्वतःचा असा क्रम लावला आहे. मुळातले प्रसंग जरी प्रत्यक्षावर आधारित असले, तरी त्याचे सादरीकरण, कलानुक्रम, संदर्भ, संवादावचना, भाषेची योजना याबाबतीत कादंबरीकार म्हणून त्यांनी स्वतःचा ठसा उमटवला आहे. या अर्थाने ही चरित्रात्मक कादंबरीच उरते.

आता निवेदक म्हणून गाडगीळ आपल्या समोर कशा प्रकारे साकारतात हे पाहणे उद्बोधक होईल. 'दुर्दम्य'चा अप्रकट निवेदक जीवनाचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षण करणारा, निःपक्षपाती निवेदक आहे. विशिष्ट भूमिका स्वीकारूनही तो टिळकांच्या विरोधी शक्तीनाही — इंग्रज, मवाळ राजकारणी, कर्मठ धर्माभिमान्यांनी व सुधारक — सहानुभूतिपूर्ण रीतीने समजून घेतो. टिळकविरोधी शक्तीची काही भूमिका व तत्त्वज्ञान आहे. त्या दुष्ट शक्ती नाहीत हे त्याला माहीत आहे. असे असूनही या शक्ती व टिळक यांच्यात का व कसा संघर्ष झाला, त्याची अपरिहार्य परिणती काय झाली हे अगदी निःपक्षपातीपणे न्याय-अन्यायाचा विचार करून त्याने प्रत्ययकारीपणे मांडले आहे.

'दुर्दम्य'च्या अप्रकट निवेदकाची ही भूमिका सर्व निवेदनातून जाणवते. जाणवत राहाते की, तो कोणावरही अन्याय करणार नाही. त्याचा सूर वाचकांना विश्वासात घेणारा आहे. त्यांना समानधर्म मानणारा आहे. महाराष्ट्र व भारताचे टिळक भाग्यविधाते होते याची त्याला खात्री आहे म्हणून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कसे घडत गेले हे सांगत असताना त्यांच्या प्रत्येक कृतीबद्दल त्याला अभिमान वाटतो. त्यांच्या कृतीचे जिथे समर्थन करणे कठीण आहे असे त्याला वाटते, तिथे टिळकांनी दूरदृष्टीने अंतिम उद्दिष्टपूर्तीसाठी ते केले ही भूमिका त्याने घेतली आहे.

निवेदकाच्या भाषेच्या संदर्भात गाडगीळांनी असे म्हटले आहे की, आपण टिळककालीन भाषा वापरली आहे. (पहा. पाण्यावरची अक्षरे, पृ. ७१) परंतु हा दावा बरोबर नाही. निवेदकाची भाषा टिळककालीन नसून, आजकालचीच भाषा आहे. अधून मधून त्या काळाचा भास निर्माण करणारा शब्द, वाक्प्रचार वा वाक्य वापरणे म्हणजे त्या काळातील भाषा वापरणे नव्हे. निवेदकाची भाषा मात्र अत्यंत साधी, सोपी, लहान लहान वाक्यांनी बनलेली आहे. अवघड व जडजंबाळ शब्द

न वापरता त्याने साधेसुधे शब्द वापरले आहेत. कृतिदर्शक शब्दयोजना व प्रवाही वाक्यरचना यांमुळे त्याच्या निवेदनाला ओघ प्राप्त झाला आहे.

'डेक्कन कॉलेज'मध्ये विद्यार्थी म्हणून टिळक आगरकरांची प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंतचा कादंबरीचा प्रवास व निवेदन मात्र मनाची पकड घेणारे नाही. संघर्षाचा अभाव आणि टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पूरक वा विरोधी शक्ती या क्षणापर्यंत कादंबरीत न आल्याने असे झाले आहे. टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील अभावावर, अपुरेपणावर जणू काही बोट ठेवून, सुरुवातीस त्यांचा सहकारी म्हणून काम केलेले आगरकर काही काळाने त्यांच्याविरोधी शक्तीच्या रूपाने उभे राहतात; त्याचवेळी कादंबरीत संघर्ष व नाट्यमयता येते, तोपर्यंतचे निवेदन एकसूरी व अळणी वाटते.

आपण असेही म्हणू शकतो की, कादंबरीत स्पष्ट झालेल्या टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे संपूर्ण मानवी व्यक्तिमत्त्व म्हणून असणारे अपूर्णत्व दाखविण्यासाठी आगरकरांचे व्यक्तिमत्त्व पर्यायी अहम् (आल्टर इगो) किंवा 'अदर' सारखे चितारले आहे. टिळक व आगरकर ही व्यक्तिमत्त्वे एकत्र केल्यास मानवी पूर्णत्वाच्या जवळपास जाणारे व्यक्तिमत्त्व मिळू शकेल. आहे त्या स्वरूपात मात्र दोन्ही व्यक्तिमत्त्वे व्यामिश्र, समृद्ध असली तरी अपूर्णच आहेत.

या कादंबरीतील चरित्ररेखाटनासंबंधीची एक उणीवही इथे दाखवली पाहिजे. या साडेपाचशे पानांच्या कादंबरीत कोणत्याही स्त्रीचरित्राचे परिणामकारक चित्रण नाही. त्याकाळी महाराष्ट्रातील स्त्रीला व्यापक स्वरूपाची सामाजिक भूमिका नसल्याने असे झाले असेल, असे म्हणता येणे शक्य आहे. परंतु गाडगीळांसारख्या स्त्रीमनाचे समर्थ चित्रण करणारा लेखक या 'कादंबरी'त हे करू शकला नाही ही खेदाची गोष्ट आहे. टिळकांच्या जीवनात स्त्रीचे स्थान नगण्य व साधनरूप असून शकेल, परंतु त्या काळातील स्त्री ही एक चालते बोलते माणूसच होती. गाडगीळांच्या संवेदनक्षम प्रतिभेला एखादे तरी स्त्रीचरित्र प्रत्ययकारीपणे उभे करणे शक्य होते. एक मात्र खरे की, सत्यभामाबाईच्या अबोल, अप्रकट चरित्रचित्रणाने टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील अपुरेपणा वाचकाला जाणवत राहतो.

कादंबरीची सुरुवात टिळकांच्या जन्मापासून न होता, त्यांच्या डेक्कन कॉलेज प्रवेशापासून होते व अखेर त्यांच्या मृत्यूने होते. याच कालखंडात त्यांना लोकमान्य टिळक म्हणून मान्यता मिळाली, त्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण व विकास झाला. गाडगीळांना संपूर्ण टिळकचरित्र लिहायचे नसल्याचे त्यांनी या महत्त्वाच्या भागावर लक्ष केंद्रित केले, त्याची सहा भागात विभागणी केली. या सहा पायऱ्यांच्या मांडणीचीही एक अर्थपूर्ण रचना आहे. गाडगीळांच्या मते टिळकचरित्राचे हे सहा महत्त्वाचे टप्पे आहेत.

पहिल्याभागात आपण पाहतो की, मॅट्रिकची परीक्षा पास झालेला बळवंत गोविंदकाकांजवळ आपला उच्च शिक्षण घ्यायचा निश्चय व्यक्त करतो. टिळकांच्या निश्चयी स्वभावाची ओळख आपल्याला इथपासूनच होते. इथे एक गोष्ट नोंदली पाहिजे. टिळकांच्या आयुष्यात घरच्या आघाडीवर त्यांना विरोध झाल्याचे कधीच दिसत नाही. सारे संघर्ष तसे उंबऱ्याबाहेरच झाले होते. वडिलांसमान असणारे गोविंदकाका या हूड, धाडसी, करारी पुतण्याला समजावून सांगण्याच्या भानगडीत कधी पडत नसत. त्याला ते वचकून असत व विरोध करीत नसत.

कादंबरीचा पहिला भाग चौऱ्याहत्तर पानांचा असून त्यात टिळकांचे कॉलेजजीवन, हुशार व बाणेदार विद्यार्थी म्हणून त्यांची झालेली घडण, राष्ट्रवादी विचाराचे वळण, त्यांचा निर्धार इत्यादी त्यांच्या घडणीच्या काळातील गोष्टी आहेत. १८८०ला हा टप्पा संपतो.

कादंबरीचा दुसरा भागही ७४-७५ पानांचाच आहे. 'डेक्कन कॉलेज'तून एलएल.बी. झालेले टिळक सरकारी नोकरी न करता देशसेवेच्या निर्धाराने शिक्षणक्षेत्रात उतरतात. स्वातंत्र्य व स्वराज्य यांसाठी नवे शिक्षण देण्यासाठी नवी शिक्षणसंस्था सुरू करणे आवश्यक आहे, या निर्धाराने विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या नेतृत्वाखाली टिळक, नामजोशी, आगरकर, आपटे इत्यादी तरुणांनी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन केले. पुढे त्यांनी 'फर्ग्युसन कॉलेज'चीही स्थापना केली. परंतु केवळ विद्येसाठी शिक्षण, नोकरीसाठी शिक्षण, या कल्पनाच संस्थेत प्रभावी ठरत असल्याचे पाहून राष्ट्रकार्यासाठी आपल्याला हा मार्ग उपयोगाचा नाही हे पाहून, तसेच इतरांशी पटणे कठीण झाल्याने टिळकांनी 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' सोडून व्यापक जगात प्रवेश केला. याच काळात टिळक-आगरकरांनी 'केसरी', 'मराठा' सुरू करून पत्रकारिता सुरू केली होती. आपल्या लिखाणामुळे याच काळात त्यांना १०१ दिवसांची कैद झाली. तुरुंगवासामुळे त्यांना जे अनुभव मिळाले, त्या काळात सर्वांनी त्यांच्याविषयी जी आस्था दाखविली व तुरुंगातून सुटल्यावर जे भव्य स्वागत केले त्यामुळे जनआंदोलन म्हणजे काय, जनशक्ती म्हणजे काय याचा बोध टिळकांना झाला. आपल्या समोरचा रस्ता त्यांना स्पष्ट दिसू लागला. स्पष्ट दिशा दिसली. हा टप्पा १८९० ला संपतो.

तिसऱ्या टप्प्यात राजकारणी टिळक म्हणून टिळकांची घडण झालेली दाखवलेली आहे. १८९० ते १८९८ हा भारतीय राजकारणातला महत्त्वाचा कालखंड आहे. अर्ज-विनंत्या करून सरकारकडे मागण्या करण्याचा प्रघात याच काळात डळमळीत झाला. १८८५ साली राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. तिचा मार्ग सनदशीर व नेमस्त असला तरी लोककल्याण हे तिचे ध्येय होते. अवघ्या

काही वर्षातच टिळकांनी जहाल राजकारणाची सुरुवात केली. नेमस्त व सुधारकांविरोधी राजकारण करून बहुजन समाज जागृतीसाठी, स्वाभिमान व सत्त्व जागवण्यासाठी गणपती उत्सव व शिवजयंती सार्वजनिक रूपात साजरी करायला सुरुवात केली. त्यांना प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. ब्रिटिश राजवटीत थंड गोळा होऊन पडलेल्या समाजाला जाग आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य टिळकांनी सुरू केले. याच कालखंडात पुण्यात झालेल्या रॅडच्या खुनामुळे टिळकांवर बालंट येऊन त्यांना अठरा महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. राज्यकर्त्या इंग्रजांसमोर राजद्रोही टिळक ही त्यांची प्रतिमा उभी राहिली, तर लोकांमध्ये मात्र आपले 'लोकमान्य पुढारी' म्हणून टिळकांना मान मिळू लागला. सप्टेंबर १८९८ मध्ये सक्तमजुरीची शिक्षा भोगून टिळक सुटून येतात, तिथे कादंबरीचा तिसरा टप्पा संपतो.

कादंबरीचा चौथा टप्पा सर्वात महत्त्वाचा असून त्याने १९५ पाने व्यापली आहेत. १८८९ ते १९०८ हा भारतीय राजकारणातील सर्वात महत्त्वाचा संक्रमण कालखंड त्यात समाविष्ट झाला आहे. राजकारणात पुढे सरसावलेल्या व नेमस्त राजकारण व सुधारकी चळवळ संपवायला निघालेल्या टिळकांनी आपल्या वाणी व कृतीने जनमानसाचा ताबा याच काळात घेतला. राजकारणाला नवे वळण दिले. जुलै १८९९ मध्ये "पुनश्च हरिःओम्" म्हणून टिळकांनी आपली चळवळ जोरात सुरू केली. मद्रास, लाहोर, कलकत्ता, लखनौ येथील काँग्रेस अधिवेशनावर आपला ठसा उमटविला. अखिल भारतीय राजकारणात टिळकांना मान्यता व श्रेष्ठत्व मिळाले. सुरत काँग्रेस उधळवून त्यांनी नेमस्त राजकारण संपवले. नेमस्त नेतृत्वावर हल्ला करणाऱ्या टिळकांनी नेमस्त नेतृत्व करणाऱ्या न्या. रानडे, गोखले, फिरोजशाहा मेथा इत्यादी पुढाऱ्यांचा द्वेष मात्र कधी केला नाही, हे गाडगीळ सांगतात. माणूस म्हणून नेमस्त व सुधारक त्यांना आपले वाटत, आदरणीयही वाटत. परंतु नेमस्त राजकारण कालबाह्य झाले असून सुधारकी चळवळ स्वराज्यानंतरच करणे योग्य असे त्यांचे मत असल्याने त्या दोन्ही चळवळींना त्यांनी कडवा विरोध केला. लोकांनाही टिळकांचे राजकारणच योग्य आहे, कालसुसंगत आहे, व आकर्षक आहे असे वाटले. टिळकांकडे महाराष्ट्राचेच नव्हे, तर देशाचेच पुढारीपण आले. हे सारे होत असताना बाबामहाराज वारस प्रकरणावरून टिळक खटल्यात गोवले गेले. प्रिय मित्राच्या स्मृतीला स्मरून टिळकांनी हा खटला जिद्दीने लढविला. त्यांचा बराच पैसा, शक्ती व वेळ त्यात खर्ची पडला.

टिळकांच्या जहाल पवित्र्याने व लिखाणामुळे सरकारने त्यांच्यावर राजद्रोहाचा

खटला भरला. न्यायमूर्ती दावरांनी त्यांना सहा वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा सुनावली. वयाच्या बावन्नाव्या वर्षी ही कठोर शिक्षा भोगण्यासाठी टिळकांची मंडालेला रवानगी होते, इथे कादंबरीचा हा चौथा टप्पा संपतो. टिळकांचे झुंजार, लोकमान्य व कणखर व्यक्तिमत्त्व या भागात लेखकाने उभे केले आहे.

कादंबरीचा पाचवा भाग टिळकांच्या मंडाले येथील तुरुंगवासाशी संबंधित आहे. तुरुंगवासात तब्येत चांगली नसताना, हवा मानवत नसताना टिळकांनी 'गीतारहस्य' हा भगवतगीतेचा कर्मयोगी अर्थ लावणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. सारे आयुष्य टिळकांचा मनस्वीपणा, कठोरता व मोठेपणाचे दडपण विनातक्रार सहन करणाऱ्या सत्यभामाबाईंचा मृत्यू याच काळात झाला. टिळकांचा तुरुंगवास व टिळक कुटुंबियांची घालमेल याचे वर्णन करणारा हा टप्पा, १९१४ साली झालेल्या टिळकांच्या सुटकेच्या बिंदूपाशी संपतो. हा भाग केवळ २५ पानांचाच आहे. कारण यात टिळकांच्या तुरुंगवासाचेच, एकांतवासाचेच वर्णन करणारा भाग आहे.

कादंबरीचा अखेरचा भाग १९१४ ते १९२० ह्या कालखंडाशी संबंधित असून तो ९५ पानांचा आहे. थकलेले टिळक पुण्यात परततात व लोकांच्या हृदयसिंहासनावर विराजमान होतात. नवचैतन्याची लाट सर्वत्र पसरते. त्यांची एकसष्टी लोक धुमधडाक्यात साजरी करतात. टिळकांचे राजकारणही व्यापक होते. दलित व मुस्लिमांना स्वातंत्र्यलढ्यात ओढणे अत्यावश्यक आहे ही जाणीव त्यांना झाली होती. बॅ. जिना, डॉ. आंबेडकरांशी त्यांनी संवाद साधला होता. गांधींच्या उदयास येत असलेल्या नेतृत्वाची जाणीव त्यांना झाली होती. परंतु टिळक आता थकले होते. तरीही जिद्दीने ते सर्वत्र संचार करीत होते. नेतृत्व करू पाहत होते. याच काळात चिरोलवरील खटला त्यांनी प्रिव्ही कौन्सिलपर्यंत लढविला. त्यासाठी ते लंडनलाही गेले. भारतात परतल्यावर १९२० मध्ये मुंबईला टिळकांचा मृत्यू होतो या ठिकाणी 'दुर्दम्य' ही चरित्रात्मक कादंबरी संपते. टिळक युगाच्या उदय व अंत दाखवण्याचे प्रत्ययकारी काम गाडगीळांनी 'दुर्दम्य'मध्ये केले आहे.

टिळकांची घडण कशी झाली, टप्प्या-टप्प्याने त्यांचे आयुष्य कसे घडले हे दाखवणे हा गाडगीळांचा मुख्य उद्देश स्पष्ट होतो. आपल्याला अनेकप्रकारे माहीत असणारे त्यांच्या जीवनातील तपशील ते देतातच, परंतु त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे इतरांशी वागताना त्यांच्याबरोबरच्या क्रियाप्रतिक्रियांतून टिळकांचे व्यक्तिमत्त्व कसे घडत गेले हे ते दाखवितात.

टिळकांनी आपल्या आयुष्यात चार प्रकारच्या विरोधकांचा सामना केला. १) त्यांना व्यक्तिगत विरोध करणारे ताईमहाराजांसारखे विरोधक. २) सुधारणांचा आग्रही पुरस्कार करणारे आगरकरांसारखे मित्र. ३) मवाळ राजकीय पुढारी. ४) ब्रिटिश राज्यकर्ते. यापैकी ताईमहाराजांसारखे व्यक्तिगत विरोधक टिळकांना मनःस्ताप देण्यात यशस्वी झाले तरी त्यांना 'दुर्दम्य'मध्ये विशेष स्थान नाही. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे वागणेही त्यांच्या भारतातील भूमिकेशी सुसंगत होते. टिळकांच्या जीवनातील खरा संघर्ष सुधारकांशी व मवाळ राजकारणांशी झाला. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकासही या दोन विरोधकांच्या संदर्भातच घडला. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण याच दोन संदर्भात झाली. सुधारकांचा मार्ग अंतिमदृष्ट्या योग्य असतानाही तो स्वीकारायचा नाही असा टिळकांनी पक्का निर्णय घेतला. परंपराशील घरात त्यांची झालेली घडण, परिस्थितीचे त्यांना झालेले आकलन, भारतीय समाजाचे त्यांना झालेले आकलन, त्या समाजाच्या संदर्भातील त्यांच्या अटकळी यामुळे त्यांनी काही निर्णय घेतले. कोणत्या गोष्टी प्रथम व्हाव्या व कोणत्या नंतर यासंबंधी त्यांनी काही निश्चित मत ठरविले.

नेमस्त मार्गाने स्वराज्य या श्रेयाप्रत जाता येणार नाही हे त्यांनी जाणले होते. जनजागृतीचे सारे मार्ग हाताळून स्वराज्यासाठी साऱ्या समाजाला मानसिकदृष्ट्या तयार करणे महत्त्वाचे आहे हे त्यांनी ओळखले होते. ब्रिटिशांच्या उदारमतवादी, लोकशाहीवादी, मानवतावादी भूमिकेवर श्रद्धा ठेवून नेमस्त राजकारण करणे त्यांना पसंत नव्हते. अत्यंत कठोर, चलाख चाली रचून त्यांनी नेमस्त राजकारण संपवले.

त्यांचे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर, शूद्रातिशूद्र व अन्य धार्मिकांबरोबरील वागण्यातूनही साकारत गेले. टिळककालीन पुणे परंपरानिष्ठ कर्मठ संस्कृतीचे माहेरघरच होते. पठडीबाहेर जाऊन विचार व कृती करणे या संस्कृतीला शक्य नव्हते. टिळकांसारख्या पुढाऱ्यालाही तिथल्या सर्वसाधारण सांस्कृतिक कक्षेबाहेरचे पाऊल उचलणे सोपे नव्हते, ग्रामण्य प्रकरणात ही गोष्ट स्पष्टच झाली. कर्मठांना न दुखवता ज्या हालचाली करता येतील त्याच कराव्यात अशी त्यांची रणनीती (स्ट्रॅटेजी) असावी. 'तेल्यातांबोळ्याचे पुढारी' म्हणून शिक्का बसलेल्या टिळकांना ही भूमिका कालमहिम्याने जशी घ्यावी लागली, तशी त्यांच्या पारंपारिक घडणीमुळेही घ्यावी लागली हे स्पष्टच आहे. बहुजनसमाजाचे राजकारण टिळकांनी समर्थपणे केले. परंतु हा बहुजनसमाजही रूढिग्रस्त आहे, आपल्या परीने कर्मठच आहे, आणि त्यालाच घेऊन स्वराज्य प्राप्तीच्या ध्येयाकडे जायचे आहे हे हेरून टिळकांनी सुधारकी रस्ता सोडला, त्याला विरोध केला.

शूद्रातिशूद्रांच्या बाबतीतही टिळक रूढी मोडायला तयार नव्हते. राजकीय पातळीवर जागृती व संघटनेचे काम करणारे टिळक धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक बाबतीत रूढीग्रस्त समाजाच्या कलानेच जात होते हे स्पष्ट होते.

यातून काही परस्परविरोध निर्माण झाला. समकालीन अपुऱ्या सामाजिक, धार्मिक जाणिवाना पुढे नेण्याचे काम टिळकांनी केले नाही. १९ व्या शतकात, नव्या जगाच्या संपर्कात आलेल्या भारताला सर्वांगांनी जाणारी सामाजिक अभिसरणाची वाट माहीत झाली नव्हती. कप्याकप्यात विभागला गेलेला समाज जणू काही वेगवेगळ्या कालातच जगत होता. अपुरे प्रबोधन झालेल्या या समाजाच्या राजकीय प्रबोधनाची जबाबदारी टिळकांनी स्वीकारली, तर अन्य प्रकारच्या प्रबोधनाला प्रोत्साहन न देता त्याला विरोध केला. टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील विरोधाभासाचे हे फार मोठे उदाहरण आहे. महात्मा गांधींनी याबाबतीत पुढचे पाऊल टाकल्याने गांधीवाद्याला समग्रेतेचे विलोभनीय परिमाण लाभले.

गाडगीळांनी टिळकांच्या चरित्राचा घेतलेला वेध वस्तुनिष्ठ असला, तरी चिकित्सक नाही. टिळकांच्या समग्र व्यक्तिमत्त्वदर्शनाचा प्रयत्न न करता त्यातील कच्च्या दुव्यांचे समर्थन करणारी गाडगीळांची भूमिका पटत नाही. टिळकांचे विद्वान म्हणून असणारे महत्त्व गाडगीळांनी चांगल्या प्रकारे रेखाटले आहे. त्यांची मूलगामी दृष्टी, गणितातील गती, कर्मयोगाचा पुरस्कार या साऱ्यांचे उत्तम दर्शन गाडगीळांनी घडविले आहे. एका नीतिमान, उत्तुंग जीवनाचे चरित्र त्यांनी समर्थपणे काढले आहे.

टिळक चरित्रातील प्रसंगांची निवड करताना त्यांनी कौशल्य दाखवले आहे. चरित्रनायकाचे व्यक्तिस्वातंत्र्यही त्यांनी अबाधित राखले आहे. समग्र चरित्रचित्रणावर भर देऊन काल्पनिकता त्यांनी जाणीवपूर्वक टाळली. (पाण्यावरची अक्षरे, पृ. ६७) साधी कालानुसारी निवेदनशैली निवडून, निवडक घडनांवर लक्ष देऊन टिळकांचे उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व चितारले. (पाण्यावरची अक्षरे पृ. ७०-७१) टिळकांचे चरित्र केवळ व्यक्तीचे चरित्र नसून "महाराष्ट्रातील समाज जीवन आणि भारतीय राजकारण यांचा इतिहास आहे," हे गाडगीळांचे विधान बरोबर आहे.

टिळकांचे बहुरंगी, समृद्ध, व्यामिश्र व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या विविध सुसंगत, तसेच विसंगत छटांसह दाखवून त्यांना शब्दबद्ध करण्याचे काम गाडगीळांनी केले आहे.

'दुर्दम्य'ही चरित्रात्मक कादंबरी आहे हा आग्रह धरणारे गाडगीळ 'दुर्दम्य' हे चरित्रच आहे असेच भासावे असे निवेदन आपण केले आहे, असे म्हणतात.

(पाण्यावरची अक्षरे, पृ.७२) परंतु 'दुर्दम्य'ही कादंबरी का व कशी आहे, याचे पुरेसे विवेचन मात्र ते करीत नाहीत. 'दुर्दम्य' च्या टीकाकारांवर शरसंधान करीत असताना 'स्वामी' आणि 'आनंदीगोपाळ' या चरित्रात्मक कादंबऱ्यांना चांगले म्हणणाऱ्या समीक्षकांवर गाडगीळ कडक टीका का करतात, हे समजत नाही. आपला विषय सोडून भलताच विषय मधे आणणे गाडगीळांच्या लेखनपद्धतीशी सुसंगत नाही.

'दुर्दम्य'ही शुद्ध कादंबरी नाही हे गाडगीळांना मान्य आहे. आपल्या पुस्तकाला मिश्र वाङ्मयप्रकाराचे उदाहरण म्हणूनच त्यांनी संबोधले आहे. घटनानिवडीचे व मांडणीचे स्वातंत्र्य, कल्पनापूर्ण संवादरचना, टिळकांच्या अंतरंगाचा त्यांनी घेतलेला शोध, वाचकांच्या मनात विशिष्ट दृष्टिकोण निर्माण करायचा त्यांनी केलेला प्रयत्न, टिळकांच्या जीवनातील सूत्रांचा शोध व त्यांच्या उद्दिष्टांच्या कारणपरंपरेची मीमांसा या घटकांकडे पाहिल्यावर, गाडगीळांचे पुस्तक कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या अटी पुऱ्या करण्यातही बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाल्याचे आढळते. म्हणून 'चरित्रात्मक कादंबरी' हे 'दुर्दम्य'चे वर्णन योग्य वाटते.

□□□